https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 19, Issue 2, No.55, Fall & Winte 2025, pp. 1-20
Received: 06/08/2024 Accepted: 08/07/2025

The Dialectic of Hope and Despair in Attar's Stories *Sheikh San'an* and *The Old Minstrel*, Based on Ernst Bloch's *Principle of Hope*

Zahra Reshadinezhad
PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Najaf Abad, Iran
zahra.reshadinezhad@yahoo.com

Mahboobeh Khorasani –
Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Najaf Abad, Iran
najafdan@gmail.com

Atamohammad Radmanesh
Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Najaf Abad, Iran
ata.radmanesh@gmail.com

Abstract
Mystical tales and teachings have always reflected the evolutionary journey and inner development of human beings. In the material world—with all its vicissitudes and bitter realities—humans have perpetually sought perfect happiness and peace. From this premise, hope emerges as one of the most essential concepts in human existence. Numerous philosophers, thinkers, and literary theorists have addressed hope as an intrinsic human desire. The theme of hope and belief in utopia has been extensively explored by Ernst Bloch, renowned as the *Principle* of Hope. This study employs a descriptive-analytical method to examine two of Attar's stories—*Sheikh San'an* and *The Old Minstrel (Pir-e Changi)*—through the lens of Bloch's *Principle of Hope*. The findings of the study reveal that humans, perpetually driven by hope and a yearning for life and a higher realm, transcend harsh realities. By navigating despair and deeply engaging with utopian ideals, they progress toward their aspirations. This aligns precisely with Bloch's principle of the "Not-Yet"—a foundational concept for utopian striving and progressive dialectical processes. According to this principle, humans are "not-yet" what they are destined to become; thus, all phenomena exist in a state of potentiality, evolving toward their ultimate purpose where hope and idealism culminate at the end of time. Attar's mystical poetry and profound spiritual worldview resonate with this theory. He portrays suffering as meaningless when viewed through the lens of the inseparable bond between servant and Creator. Faith, love, and hope emerge as the sole paths to salvation and as dynamic forces motivating toward a better future. Attar presents hope and suffering as dialectical counterpartsthesis and antithesis that constitute pivotal elements in the journey toward perfection and unity.

Keywords: Attar Neishabouri, Ernst Bloch, Hope, *Sheikh San'an*, *The Old Minstrel.*

– Corresponding author
Reshadinezhad, Z. , Khorasani, M. and Radmanesh, A. (2025). The Dialectic of Hope and Despair in the Story of Sheikh San'an and Pir Changi Attar Neyshaburi Based on Ernst Bloch's theory of the "principle of hope". *Research on Mystical Literature*, 19(2), 1-20. 2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.142378.1853

Introduction

A fundamental crisis of modernity is human alienation from the inner self, where industrial societies often reduce individuals to mere instruments of progress. This materialistic paradigm erodes spiritual values, breeding emptiness and despair. Yet paradoxically, despair can catalyze psychological growth and spiritual ascension. Hope a potent force in literature, mythology, and spirituality offers liberation from despair. Attar's mystical poetry underscores humanity's divine nature and capacity for transcendence while warning that worldly attachments spawn anxiety and hopelessness.

The hope-despair dialectic embodies the internal human conflict unfolding through thesis and antithesis. In this struggle, confusion gives way to synthesis through the acceptance and transformation of existing conditions. Thus, hope germinates within despair, ultimately enabling transcendence. This concept anchors Ernst Bloch's *Principle of Hope* and finds striking parallels in Attar's works, where hope propels individuals and societies toward growth and utopian futures.

To this end, this study analyzes these themes in Attar's *Sheikh San'an* and *The Old Minstrel (Pir-e Changi)*, demonstrating how Attar's vision of transcendence and Bloch's hope theory jointly illuminate humanity's utopian aspirations.

Literature Review

Previous studies have explored the concepts of hope and suffering in Attar's and Bloch's thought from various perspectives. For example, Karimpasandi (2013) analyzes pain in Attar's worldview as an awakening and guiding force, while Faridzadeh (2016) examines the interdisciplinary connection between philosophy and literature in Bloch's thought, presenting hope as an inherent human characteristic that shapes an ideal world. In another study, Rasouli (2019) investigates love as the main driving force in the story of Sheikh San'an, demonstrating its transformative power similar to hope. In addition, Davoudi Moghaddam (2021) interprets the myth of Arash through Bloch's hope theory, emphasizing hope's role in transcending current reality.

Karimzadeh (2021) employs a systems approach to analyze the nonlinear narrative of Sheikh San'an. In a more recent research, Jafari et al. (2022) study hope and love as components of mystical optimism in Attar's thought using Seligman's theory. Additionally, Hashemi (2022) provides an anthropological analysis of utopia and the principle of hope in Bloch's philosophy in his doctoral dissertation. While these studies have examined various aspects of hope, they have paid less attention to analyzing the dialectic of hope and despair in Attar's narratives through the lens of Bloch's theory.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach, incorporating both quantitative and qualitative content analysis of narrative samples. It examines characters' responses to hope and despair through the theoretical framework of Bloch's *Principle of Hope*.

Results

The study analyzes hope in *Sheikh San'an* and *The Old Minstrel (Pir-e Changi)* through Bloch's framework, identifying four relational dimensions:

1. **Self**: Awareness of limitation (the Sheikh's helplessness, the minstrel's poverty) initiates negation of reality,
2. **God**: Prayer and trust revive hope,
3. **World**: Physical spaces (Rome, mosque) become sites of transformation, and
4. **Others**: Solidarity (disciples, the Sheikh's envoy) enables salvation.

These dimensions reveal how love (earthly→divine), faith (fear→trust), and the "not-yet" (dream→utopia) propel hope. Attar locates utopia in divine union; Bloch in societal negation and progress. Both converge in treating hope as the engine of individual perfection (*Sheikh's union, minstrel's peace*) and collective salvation. In other words, the fourfold relations convert anxiety into courage, actualizing spiritual and social utopias where Bloch's "not-yet" and Attar's mysticism intersect.

In *Sheikh San'an*, hope manifests as boundary-breaking agency. Despite societal constraints, the Sheikh's active hope even in apparent failure validates Bloch's view of hope as history's driving force. While Attar expresses hope through mystical love and Bloch through social struggle, both prove their flourishing even in the darkest circumstances.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال نونزدهم، شمارهٔ دوم، پیاپی ۵۵، پاییز و زمستان ۱٤۰٤، صص. ۱-۲۰
تاریخ وصول: ۱٤۰۳/۵/۱٦ تاریخ پذیرش: ۱٤۰٤/٤/۱۷

مقاله پژوهشی

دیالکتیک امید و ناامیدی در داستان شیخ‌صنعان و پیرچنگی عطار نیشابوری براساس نظریهٔ «اصل امید» ارنست بلوخ

زهرا رشادی‌نژاد، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
zahra.reshadinezhad@yahoo.com
محبوبه خراسانی[-]، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی،دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
najafdan@gmail.com
عطامحمد رادمنش، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی،دانشکده علوم انسانی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
ata.radmanesh@gmail.com

چکیده
حکایت‌ها و آموزه‌های عرفانی همواره بیانگر سیر تکاملی و رشد درونی انسان بوده‌اند. انسان در جهان مادی باوجود تمام پستی‌وبلندی‌ها و واقعیت‌های تلخ، همواره به‌دنبال سعادت و آسایشی کامل بوده است. بر همین مبنا، امید یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم در زندگی بشر به شمار می‌آید. فلاسفه، اندیشمندان و نظریه‌پردازان بسیاری در گسترهٔ مفاهیم ادبی، از امید به‌مثابه میل درونی انسان سخن گفته‌اند. در این میان، امید و باور به آرمان‌شهر موضوعی است که ارنست بلوخ، معروف به «فیلسوف امید»، بدان پرداخته است. در این پژوهش، با روش توصیفی ـ تحلیلی دو داستان «شیخ‌صنعان» و «پیرچنگی» از عطار نیشابوری، باتکیه‌بر «اصل امید» ارنست بلوخ بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که انسان همواره با امید و میل به زندگی و رسیدن به جهانی والاتر، از واقعیت‌ها می‌گذرد و با گذر از ناامیدی، با درک عمیق آرمان‌شهر به آن نزدیک‌تر می‌شود. این همان اصل «نه‌هنوز» بلوخ است؛ اصلی که بنیان حرکت به‌سوی اتوپیا و حرکت دیالکتیک پیش‌رونده نامیده می‌شود؛ یعنی انسان هنوز آن چیزی نیست که باید باشد. ازاین‌رو، همهٔ پدیده‌ها «نه‌هنوز» هستند که برای دست‌یافتن به غایت خود دگرگون شده‌اند تا به امید و آرمان جایشان در انتهای زمان واصل شوند. همسو با این نظریه، عطار با اشعار عرفانی خود و ارائهٔ جهان‌بینی عمیقی از تجارب روحی و عرفانی و با دیدگاه جدانبودن بنده و خالق، تمامی رنج‌ها را بی‌معنا می‌داند و ایمان، عشق و امید را تنها راه نجات و نیروی محرک و انگیزه‌ای برای داشتن آینده‌ای بهتر معرفی می‌کند. او همچنین امید و درد را به‌عنوان دیالکتیک تز و آنتی‌تز، از عناصر کلیدی برای رسیدن به کمال یا وحدت می‌داند.

واژه‌های کلیدی: عطار نیشابوری، ارنست بلوخ، امید، شیخ صنعان، پیر چنگی.

[-] مسؤول مکاتبات

رشادی‌نژاد، زهرا، خراسانی، محبوبه و رادمنش، عطامحمد. (۱٤۰٤). دیالکتیک امید و ناامیدی در داستان شیخ‌صنعان و پیرچنگی عطار نیشابوری بر اساس نظریه«اصل امید» ارنست بلوخ، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، *۱۹(۲): ۱ -۲۰*.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.142378.1853

۱. مقدمه

یکی از مشکلات اساسی جهان مدرن، بیگانگی انسان با خود و ناآشنایی با جوهر درونی‌اش است. در تمدن صنعتی امروز، انسان صرفاً ابزاری برای پیشرفت و تولید دیده می‌شود. این نگرش مادی به کاهش اهمیت ارزش‌های انسانی و معنوی و ایجاد احساس پوچی و بیهودگی در زندگی منجر شده است. ناامیدی و اضطراب، واکنش‌های طبیعی انسان به فشارهای درونی و بیرونی هستند که به عوامل متعددی مانند ترس از آینده، خاطرات گذشته و توقعات فردی و اجتماعی بستگی دارد. بااین‌حال، این اضطراب‌ها می‌توانند نقطۀ عطفی برای رشد روانی و تعالی روح باشند. یکی از مهم‌ترین ابزارهای رهایی از این وضعیت، باور به نیروی خارق‌العادۀ امید است که در ادبیات، اسطوره و آیین‌های مختلف تجلی یافته است. عطار در اشعار عرفانی خود، انسان را به یادآوری مقام خلیفۀ الهی و توانایی تعالی دعوت می‌کند، اما تأکید دارد که وابستگی به تعلقات دنیوی موجب اضطراب و ناامیدی می‌شود.

دیالکتیک امید و ناامیدی به معنای مواجهۀ انسان با تضادهای درونی است که ازطریق تز و آنتی‌تز شکل می‌گیرد. انسان در این تضادها سردرگم می‌شود و راه رسیدن به وحدت وجود یا سنتز، پذیرش و تغییر شرایط موجود است. بدین‌ترتیب، امید در دل ناامیدی زاده می‌شود و به تغییر و تعالی می‌انجامد. این مفهوم، اساس نظریۀ «اصل امید» بلوخ است که در آثار عطار نیز به چشم می‌خورد. چنین تلقی‌ای از امید، در وجهی عمیق‌تر به ایجاد جامعه‌ای پویا منجر می‌شود که در مسیر رشد و تعالی، چشم به آیندۀ خویش دارد.

ارنست بلوخ از فیلسوفان و ادیبان آلمانی ــ معروف به فیلسوف امید ــ همواره به مفهوم امید و رسیدن به گسترۀ والاترو پربارتر زندگی پرداخته و درصدد القای آن به جامعۀ بشری است. در این پژوهش، به مقولۀ آرمان‌شهر و «اصل امید» بلوخ در تحلیل دو داستان «شیخ صنعان» و «پیرچنگی» توجه شده است. عطار نیز در اشعار عرفانی خود به انسان یادآوری می‌کند که استعداد تعالی دارد و مقام خلیفۀ الهی و تبدیل‌شدن به جام جهان‌نمای خالق هستی تنها زیبندۀ اوست؛ اما چون اسیر تعلقات دنیوی شده، دچار اضطراب در توهمات خویش می‌شود و موجبات ناامیدی و درماندگی را فراهم می‌سازد. بلوخ امید را نیروی محرکی می‌داند که انسان را به جهانی بهتر رهنمون می‌کند. این نظریه در تحلیل داستان‌های «شیخ صنعان» و «پیرچنگی» به‌مثابه چارچوبی مفهومی به کار رفته است.

روش پژوهش حاضر، توصیفی ـ تحلیلی است. این پژوهش با استفاده از نمونه‌های داستانی و تحلیل محتوای کمّی و کیفی، با هدف گسترش آگاهی دربارۀ امید و ناامیدی و تحلیل واکنش شخصیت‌ها نسبت به این پدیده، براساس نظریۀ اصل امید ارنست بلوخ انجام شده است.

۱ـ۱. پیشینۀ پژوهش

پژوهش مستقیمی که به بررسی دیالکتیک امید و ناامیدی در حکایات عطار با رویکرد نظریۀ «اصل امید» ارنست بلوخ بپردازد، یافت نشده است؛ بااین‌حال، برخی مطالعات به‌صورت غیرمستقیم به مباحث نظری این موضوع اشاره کرده‌اند.

کریم‌پسندی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «مفهوم درد از دیدگاه عطار»، درد را عنصر بنیادین در اندیشۀ عرفانی عطار می‌داند که نقش بیدارکننده و راه‌گشا دارد. او بی‌دردی را عامل غفلت و سقوط معرفی می‌کند که این نگاه با دیالکتیک

امید و ناامیدی هم‌راستاست؛ زیرا رهایی و امید از دل تجربه‌های دردناک سر برمی‌آورند. فریدزاده (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با موضوع «پیوند فلسفه و ادبیات در اندیشهٔ بلوخ»، امید را مؤلفه‌ای ذاتی در وجود انسان معرفی می‌کند که به شکل‌گیری جهان مطلوب یاری می‌رساند. او وجوه تاریخی، هستی‌شناختی و زیبایی‌شناختی امید را در اندیشهٔ بلوخ بررسی کرده است. مقالهٔ رسولی و کیومرثی (۱۳۹۸) با عنوان «بررسی مفهوم عشق از دیدگاه رابرت استرنبرگ در حکایت شیخ صنعان عطار و نمایشنامهٔ فانتزی شیخ صنعان محمدحسین میمندی نژاد» در تحلیل تطبیقی این دو اثر، عشق را محرک پیشبرد روایت می‌داند. این تحلیل نشان می‌دهد که عشق در روایت عطار، همانند امید، عاملی برای تحول شخصیت است.

داودی مقدم (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل ویژگی‌های امیدبخش اسطورهٔ آرش کمانگیر با نگاهی به اصل امید ارنست بلوخ» با استناد به نظریهٔ بلوخ، مفهوم امید را عبور از واقعیت موجود و حرکت به‌سوی اتوپیا می‌داند. او تأکید می‌کند که امید در شعر کهن نیز عاملی برای پویایی و آفرینش معناست. کریم‌زاده (۱۴۰۰) در مقالهٔ خود با عنوان «نقد حکایت شیخ صنعان عطار نیشابوری بر مبنای نظریهٔ سیستم‌های پیچیده» این حکایت را با رویکرد نظریهٔ سیستم‌های پیچیده تحلیل کرده و به رفتارهای غیرخطی و خودسازمانده در ساختار روایی پرداخته است. جعفری و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر مؤلفه‌های عشق و امید بر نگرش خوش‌بینانهٔ عطار باتوجه‌به نظریهٔ مارتین سلیگمن» با بررسی مؤلفه‌های عشق و امید در اشعار عطار براساس نظریهٔ سلیگمن، به این نتیجه رسیده‌اند که نگاه خوش‌بینانهٔ عطار ریشه در امید به وصال حقیقت مطلق دارد. این امید عرفانی، زمینه‌ساز رهایی از رنج و جدایی از تعلقات مادی است. همچنین، سید حسین هاشمی (۱۴۰۱) در رسالهٔ دکتری خود (رشتهٔ فلسفه) با عنوان «بنیان‌های انسان‌شناسانهٔ روح آرمان‌شهری و اصل امید در فلسفهٔ ارنست بلوخ از منظر انسان‌شناختی» به بررسی و تحلیل آرای بلوخ پرداخته است.

۲. بحث اصلی

۲ـ۱. عرفان و عطار نیشابوری

می‌توان گفت آغاز حرکت عرفان حقیقی، شناخت خویشتن و بیداری انسان از خواب و رؤیای حیات طبیعی محض است. این بیداری، آگاهی از این نکته است که وجود انسان در حال تکاپو در مسیر خیر و کمال در متن هدف خلقت عالم هستی قرار می‌گیرد. این حرکت تحت‌تأثیر تعلیمات قرآن و سیره، رهنمودهایی برای امور دنیا و آخرت طرح‌کرده تا انسان را از سقوط به ورطهٔ ناامیدی و ناکامی برهاند. «ادبیات عرفانی مولود تجارب عمیق روحانی انسان است. ازآنچه فرهنگ گذشتهٔ ایران به دنیا هدیه کرده است، هیچ‌چیز از ادبیات عرفانی انسانی‌تر نیست» (زرین‌کوب، ۱۳۵۰، ص. ۱۰۹). مسیر این عرفان، «حیات معقول» و مقصدش قرارگرفتن در جاذبهٔ کمال مطلق است؛ مسیری که در هر دو داستان دیده می‌شود. مفهوم امید و ناامیدی و جایگاه آن در زندگی انسان، در حوزهٔ عرفان اسلامی مطرح شده است؛ بر همین مبنا، توجه به سروده‌ها و نوشته‌های عرفانی بزرگانی همچون عطار می‌تواند راهگشای زندگی امروزی باشد.

در عرفان، امید هستهٔ زندگی معنوی است و ناامیدی نزد عارفان حقیقی جایی ندارد. مفهوم «خوف و رجا» نشان می‌دهد که سالک تا پیش از معرفت الهی، گرفتار بیم (از دست دادن) و امید (کسب نیکی) است. این اسارت به هوای نفس، او را در نوسان نگه می‌دارد، اما با اتصال به حقیقت الهی، از این بیم و امید رها می‌شود. این دیدگاه عرفانی با نظریهٔ «نه‌هنوز» بلوخ همسوست که امید را نیرویی قدرتمند در برابر ترس می‌داند؛ گویی ترس را در خود غرق می‌کند» (فریدزاده، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۴).

«عطار به‌حق یکی از شاعران بزرگ متصوفه و از مردان نام‌آور تاریخ ادبیات ایران است. وی برای بیان مقاصد عالی عرفانی خود بهترین راه را که آوردن کلام بی‌پیرایه، روان و خالی از هر آرایش و پیرایش است، انتخاب کرده و سالکان راه حقیقت را چون تازیانهٔ شوق به‌جانب مقصود رهبری کرده است» (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۸۶۵/۲). فروزانفر نیز دربارهٔ عطار و ویژگی‌های منحصربه‌فرد او می‌نویسد: «وی مرد دینداری است که پرستشش با درک عمیقی از حقیقت دین، نه از روی زهد و ریا که عاشقانه است» (فروزانفر، ۱۳۵۳، ص. ۳۴). امید در آثار عطار، مفهومی روحانی و عرفانی، مهم و پرکاربرد است. معمولاً این مفهوم به معنای پایداری در راه ارتقای روحیه و تحول شخصیتی معرفی می‌شود. او امید را راهنمایی اساسی برای رسیدن به عشق الهی و ادراک حقیقت مطرح می‌کند تا بشر بتواند با نیروی امید در برابر مشکلات هستی ایستادگی کند.

عطار امید را خصوصیتی بنیادین می‌داند که باتکیه‌بر ایمان و عشق، انسان را در برابر مشکلات مقاوم و از اضطراب‌ها رها می‌کند. در واقع، او امید را نسخه‌ای برای درمان دردهای جامعهٔ امروزی ارائه می‌دهد. شعر عطار، که اوج عرفان فارسی پس از سنایی به شمار می‌رود، بازتاب جهان‌بینی و تجربیات عرفانی اوست که حقیقت دین و عرفان را به‌شکل عمیقی نشان می‌دهد (نیک‌روز، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۰). امید در آثار عطار راهنمایی برای رسیدن به عشق الهی و حقیقت مطلق است.

۲ـ۲. اصل امید و ارنست بلوخ (Ernest Bloch)

ارنست بلوخ (۱۸۸۵ـ۱۹۷۷)، نویسنده، فیلسوف و روشنفکر مارکسیست آلمانی قرن بیستم، به‌دلیل نگارش کتاب‌های *اصل امید* و *دیالکتیک و امید*، به «فیلسوف امید» شهرت یافت. این نویسنده باتکیه‌بر اندیشه‌های هگل و کارل‌مارکس، نظریهٔ آرمان‌شهر مارکسیستی را بر پایهٔ انسان‌دوستی و انسان‌محوری بنا نهاد (دیانی تیلکی، ۱۳۹۴، ص. ۳۵).

ارنست بلوخ در مجموعهٔ کامل خود با عنوان *اصل امید*، به‌دنبال تبیین امید در جایگاه یکی از جنبه‌های انسان‌شناسی بود. «کتاب *اصل امید* تلاشی است برای ترسیم چشم‌اندازی دایرةالمعارفی از تمایل و گرایش بنیادین بشر و طبیعت به‌سوی آینده‌ای اجتماعی و فناورانه که در مسیر بهبود و کمال است. این گرایش، بخش جدایی‌ناپذیری از فلسفهٔ کل‌نگر ارنست بلوخ به شمار می‌رود. بلوخ بر این باور بود که جهان در حرکتی تاریخی و فلسفی، از «علت اولیه» خویش به‌سوی «هدف نهایی» خود در حال گذار است (Levy, 1990, p. 4). به‌زعم او، این فرآیند ازطریق دیالکتیک میان سوژه (فاعل آگاه) و ابژه (موضوع آگاهی) پیش می‌رود و نشانه‌ها و شواهد آن را می‌توان در تمامی عرصه‌های تاریخ، فرهنگ، هنر و آگاهی انسانی بازشناخت.

بلوخ در کتاب *دیالکتیک و امید* تأکید می‌کند که هنر امیدواری، کلید پیروزی بر شرایط ناامیدکننده و آموختن هنر زندگی است. این هنر نیازمند شجاعت و خودشکوفایی است تا انسان بتواند جهانی بهتر بسازد. فلسفهٔ امید او، روشنگری است که هدفش تأسیس آرمان‌شهری با عدالت و آزادی است. به باور بلوخ، وطن جایی است که آزادی باشد و این وطن مفهومی آرمان‌شهری دارد (اچ‌پیترز، ۱۳۹۵، ص. ۱۷). آرمان‌شهر نزد بلوخ، دارای جهت‌گیری فراسوی جهان کنونی و نظام اجتماعی موجود است و این جهت‌گیری هم‌زمان ارزش‌مدار و انتقادی است؛ به این معنا که آرمان‌شهر نگاهی متعالی و نقدآمیز نسبت به وضع موجود دارد.

برای بلوخ، امید با مفهوم آرمان‌شهر گره خورده است تا آن را به‌مثابه نشانه‌ای از امید معرفی کند. نیل لیچ بلوخ را

نظریه‌پردازی زیبایی‌شناسانه و آرمان‌گرایانه توصیف می‌کند که به هنر و ادبیات به‌مثابه ابزاری برای نمایاندن آینده‌ای بهتر می‌نگریست (Leach, 1997, p. 41). روث لِویتاس نیز میان اندیشه‌های بلوخ و مارکس دربارهٔ امید و آرمان‌شهر پیوندهایی برقرار می‌کند.

ارنست بلوخ که در سال ۱۸۸۵م. ــ دو سال پس از مرگ مارکس ــ متولد شد، در جایگاه نظریه‌پردازی پایبند به مارکسیسم شناخته می‌شد (Levitas, 2010, p. 97). باوجود این تعهد مارکسیستی، پروژهٔ «اصل امید» در اندیشهٔ بلوخ نه تلاشی برای بازبینی مارکسیسم ازطریق افزودن عنصر آرمان‌شهر، بلکه کوششی برای احیای آرمان‌شهر به‌مثابه مفهومی فراموش‌شده در سنت مارکسیستی بود (Levitas, 2010, p. 107).

می‌توان گفت، الگوی هستی‌شناسی سنتی به مثابه درختی است که از ریشه برمی‌آید، رشد می‌کند و شاخه‌شاخه می‌شود. هستی‌شناسی بلوخ، برخلاف الگوی سنتی که بر ریشه استوار است، بر شوندگی و شاخه‌های نیرومند آن تمرکز دارد. اصل، نه بودن، بلکه شدن است؛ هستی پدیده‌ای است که هنوز به کمال نرسیده است. «نه‌هنوز» هستهٔ فلسفهٔ امید بلوخ است که از دیالکتیک به وجود می‌آید و در رؤیاها و آرزوها نمود می‌یابد. این آگاهی، به‌ویژه در جوانی، اشتیاق به خودتحقق‌بخشی را برمی‌انگیزد و انسان را به‌سوی تغییر و امید سوق می‌دهد (بلوخ، ۱۴۰۱، ص. ۳۱ـ۳۳).

مفهوم «نه‌هنوز» ارنست بلوخ از ترکیب «لحظهٔ تجربه‌شده» و «نه» شکل گرفته است. «لحظهٔ تجربه‌شده» در تاریکی اکنون قرار دارد؛ زیرا آگاهی تنها با فاصله از لحظه، پیش یا پس از وقوع پدید می‌آید. «نه» انگیزه‌ای برای خروج از این تاریکی است که ازطریق نیازها، آرزوها و گرسنگی به «نه‌هنوز» بدل می‌شود. این «نه‌هنوز» از منطق به واقعیت می‌رسد و به‌عنوان میانجی فرایند جهانی، با نفی وضعیت موجود، انسان را به‌سوی امکانات بالقوه و امید به جهانی بهتر هدایت می‌کند (Wang, 2024, p. 258). این دیدگاه، انسان را به نفی محدودیت‌ها و خلق آینده‌ای بهتر سوق می‌دهد و جهانی ناتمام را تصویر می‌کند که در آن امید، محرک رشد و تکامل و دعوتی است برای رؤیاپردازی و ساختن آنچه هنوز نیست.

بلوخ، امید را بنیان هستی و واقعیت را فرایندی ناتمام و باز توصیف می‌کند، نه موجودیتی ثابت و بسته. او معتقد است فلسفه برای اشاره به آینده ای جدید باید از بندگذشته (یادآوری) رها شود. در سیستم باز بلوخ، جهان هنوز به کمال نرسیده و واقعیت آن در حال شدن است، که این دیدگاه امکان حرکت، رویداد، و امید به تحقق جهانی بهتر را فراهم می‌کند (شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵–۱۲۷).

بلوخ، باوجود همهٔ کاستی‌ها و ضعف‌هایش در همراهی با رژیم‌های تمامیت‌خواه، فیلسوف امید و نویدبخش ناکجاآباد است. وی امید را بنیان متافیزیک جهان می‌داند؛ ماده‌ای نامتعین و بی‌شکل که ذات بی‌ذاتش ما را به آینده فرامی‌خواند و تحقق پیدایش اصیل را نه درگذشته، بلکه در سرانجام تصور می‌کند. به باور بلوخ، فیلسوف حق ندارد بدبین باشد؛ زیرا زمان گذشته و حال همواره با نیروی جزرومدی پیش‌رونده به‌سوی آینده رانده می‌شود (ر.ک.آزموده، ۱۳۹۷، ص. ۱۴).

به‌جز مؤلفهٔ «نه هنوز» و عدم پذیرش موقعیت‌های متضاد، از شاخصه‌های دیگر امید در انسان، داشتن ایمان و عشق است که سیری است به‌سوی اتوپیا. بلوخ بر ارتباط و تعادل این عناصر تأکید دارد و معتقد است بدون امید، عشقی وجود ندارد و بدون عشق، امیدی و بدون ایمان، نه امیدی هست و نه عشقی. هرچه بنیان‌های ایمان کسی خردمندانه‌تر باشد، ایمان وی نیز بیشتر خواهد شد. «بلوخ، ایمان به خدا را اشتیاق تجسم‌یافته به یک وجود آرمان‌شهری می‌داند. هنگامی که این

تجسم آن‌طور که هست شناخته شود، مفهوم خدا به ملکوت خدا تبدیل می‌شود و ملکوت خدا دیگر دربردارندهٔ یک خدا نیست. خداوند تجسم امید به یک آرمان، بلکه تجسم امید به ملکوت انسان‌است» (استراترن و فریامنش، ۱۳۸۶، ص. ۶۷).

عطار نیز با آموزه‌های خود، عشق میان بنده و خالق را در همه‌جای هستی می‌بیند. او همهٔ درد و رنج‌ها را پوچ و تنها عشق را مایهٔ امیدواری می‌داند. این امید، رسیدن به کمال و یکی‌شدن با خالق است که زیباترین تجلی آن در منطق‌الطیر دیده می‌شود.

۲ـ۳. شناخت امید در داستان شیخ صنعان و پیرچنگی

۲ـ۳ـ۱. داستان شیخ صنعان

در مفهوم عرفان و شناخت، رابطهٔ چهارگانهٔ انسان با خود، خدا، جهان پیرامون و اطرافیانش موردبحث قرار می‌گیرد. «مهم‌ترین دغدغهٔ انسان (ارتباط‌های چهارگانه) در آثاری با نگرش تصوف عابدانه و عاشقانه مقایسه می‌شود. این امر باعث شناخت بیشتر و بهتر افکار صوفیان شریعت‌مدار و عبادت‌منش با عرفای عاشق‌پیشه در نوع ارتباطشان با خدا، خود، جامعه و طبیعت می‌شود» (کمری‌راد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۳۰۳). این ارتباط، شناخت و مفهوم عبادت عاشقانه بحثی است که در هر دو داستان به چشم می‌خورد؛ داستان‌هایی که با داشتن سودای عشق در سر، امید وصال را در خود زنده نگه می‌دارند.

داستان بلند شیخ صنعان، حکایت پیرمردی است که پس از پنجاه سال عبادت و داشتن چهارصد مرید، شبی در خواب، خود را در حال سجده بر بتی می‌بیند. خواب در عرفان، نماد ورود به عرصه‌های ناخودآگاهی‌است که براثرِ روزمرگی‌ها و ضرورت‌های هستی کمتر مجال ظهور و بروز یافته‌اند. آن‌چنان‌که بلوخ باور دارد که ظرفیت‌های انسانی برای رسیدن به آرمان‌شهر در انباره‌های ذهنی بشر و در بطن آشکار و پنهان وجود او نهفته است و فقط باید از مسیر آگاهی به آن دست یافت. راه‌یافتن به این آگاهی ــ آن‌چنان‌که از اغلب حکایت‌های عرفانی برمی‌آید ــ همواره با عواملی مانند خواب، سفر و سیروسلوک آفاقی و انفسی همراه است که رمزگشایی از آن‌ها در فرجام حکایت‌ها، نشانگی آن‌ها را به اثبات می‌رساند. چنان‌که مولوی نیز در مثنوی می‌آورد:

تو مبین این پای‌ها را بر زمین زان که بر دل می‌رود عاشق یقین

(مولانا، ۱۳۷۴، ج. ۱۹۷۵/۳)

مطابق با سنت عرفانی، شیخ با مریدان خویش به‌سوی رم رهسپار می‌شود. در این مسیر سلوک، رمزگان عشق با دیدن دختر ترسا محقق می‌شود. دختر ترسا چهار شرط او (سجده بر بت، سوزاندن قرآن، نوشیدن خمر، بستن زنّار و ترک ایمان) را برای ازدواج می‌پذیرد و به‌عنوان کابین، یک‌سال نیز به خوک‌بانی می‌پردازد. مریدان با دیدن این رسوایی، شیخ را ترک می‌گویند؛ اما تنها یکی از مریدان مخلص او، دیگر شاگردان را به‌دلیل ترک شیخ ملامت می‌کند و همراه با یاران در خانهٔ خدا، چهل شب معتکف می‌نشینند و برای بخشایش شیخ دعا می‌کنند. در شب چهلم، پیامبر(ص) را در خواب می‌بیند که شفاعت شیخ را می‌کند. غبار استیصال شیخ برطرف می‌شود و نور معرفت جایگزین آن می‌شود. هم‌زمان، دخترترسا نیز در پی خوابی که می‌بیند مسلمان می‌شود و پس از پاک‌شدن از گناه و دریافت حقیقت امر و شناخت عشق حقیقی، جان به جان‌آفرین تسلیم می‌کند:

شیخ صنعان پیر عهد خویش بود — در کمال از هرچه گویم بیش بود ...
گرچه خود را قدوهٔ اصحاب دید — چند شب بر هم چنان در خواب دید
کز حرم در رومش افتادی مقام — سجده می‌کردی بتی را بر دوام ...
می‌شدند از کعبه تا اقصای روم — طوف می‌کردند سر تا پای روم
از قضا را بود عالی منظری — بر سر منظر نشسته دختری ...
دختر ترسا چو برقع برگرفت — بند بند شیخ را آتش گرفت ...
گفت دختر گر تو هستی مرد کار — چار کارت کرد باید اختیار
سجده کن پیش بت و قرآن بسوز — خمر نوش و دیده از ایمان بسوز ...

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۹۲ـ۱۳۵۰)

۲ـ۳ـ۱ـ۱. تحلیل داستان از منظر ارنست بلوخ

خواب شیخ نمادی از «نه‌هنوز آگاهی» است که آرزوها و امکانات بالقوه را در خود نهان دارد. خوک‌بانی و زنارسستن، نماد اسارت در تعلقات، کلیشه‌های زاهدانه و روزمرگی‌هایی است که مانع تکامل وی در مسیر حقیقت شده بود. حقیقت این سفر، سفر شیخ از حوزهٔ عادت‌ها و رهایی از اقامت در عرصهٔ ظاهر است. درواقع، حکایت شیخ صنعان شرح سیر معنوی شیخ از ساحت زهد و آگاهی به گسترهٔ عشق و بی‌خویشتنی است. در روان‌شناسی نیز سفر، رمز عبور از عالم خودآگاهی به ناخودآگاهی و نشانگر میل عمیق به تغییر درونی و نیاز به تجربه‌ای جدید است. به عقیدهٔ یونگ، سفر نشانهٔ نارضایتی ناخودآگاه است که منجر به جست‌وجو و کشف افق‌های تازه می‌شود. به باور وی، میل به سفر، جست‌وجوی ما در پی گمشده‌ای است که این گمشده، همان اصل «نه‌هنوز» بلوخ است. همچنین، سفر در فرهنگ نمادها، به معنی «جست‌وجوی حقیقت، آرامش، جاودانگی و کشف یک مرکز معنوی‌است» (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵، ج. ۳/۴).

تقابل‌های میان حرم ـ رم، ملامت ـ سلامت، عشق ـ عادت و مانند آن در این داستان بیانگر تضاد میان همان باورها و کلیشه‌هایی است که عطار در اغلب آثارش و به‌ویژه در *منطق‌الطیر* از آن سخن می‌راند (ر.ک. داودی مقدم، ۱۳۸۸). عطار با ابیاتی همچون «بند بند شیخ را آتش گرفت» (عطار، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۷) و «لاجرم دزدیده دل دزدیده‌ای» (عطار، ۱۳۸۳، ص. ۲۹۱) و «کز حرم در رومش افتادی مقام» (عطار، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۶) از این تناقض‌ها سخن می‌راند. فهم این تناقض‌ها در روایت داستان شیخ صنعان، همان دیالکتیک امید و ناامیدی را از منظر بلوخ در لایه‌های پنهان آن رقم می‌زند.

ارنست بلوخ در کتاب *اصل امید*، امید را نیروی محرکی برای نقد وضعیت موجود و حرکت به‌سوی آرمان‌شهر می‌داند. او درعین‌حال که میان امید فردی (آرزوهای شخصی برای خودتحقق‌بخشی) و امید اجتماعی (تحول جمعی و نقد مادی‌گرایی) تمایز قائل است، وجود این دو را همراه با هم سبب تحقق آرمان‌شهر می‌داند. در داستان، شیخ با رفتن به رم، در پی نپذیرفتن وضعیت عادتی و روزمرهٔ خویش است که به تعبیر پیامبر اسلام در خوابِ مرید چست، گرد و غبار راه شیخ بوده است.

در میان شیخ و حق بس دیرگاه — بود گردی و غباری بس سیاه

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۲۹۹)

با این سفر باید گردوغبار از سر راه شیخ برداشته می‌شد. این بخشِ روایت کاملاً با مفهوم «نه‌هنوز» بلوخ هم‌راستاست؛ جایی‌که شیخ با تمام کراماتش هنوز به بلوغ فردی و اجتماعی خود نرسیده است. دعای چهل‌شبهٔ مریدان، نمونه‌ای از امید جمعی است که درنهایت سبب کمال مریدان در راه سلوکشان می‌شود. این عمل، مشابه آرمان‌شهر اجتماعی بلوخ است که در آن جامعه با همبستگی و فهم آنچه که باید تحقق یابد، به‌سوی جهانی بهتر پیش می‌رود. بنابراین، باتوجه‌به اینکه بلوخ، امید را نیرویی محرک در تاریخ و جامعه می‌داند که انسان‌ها را به‌سوی آینده‌ای بهتر سوق می‌دهد. می‌توان گفت که از منظر او، امید تنها یک احساس منفعل نیست، بلکه امیدی فعال است که می‌تواند واقعیت را دگرگون کند.

۲ـ۳ـ۱ـ۲. نقد اجتماعی داستان شیخ صنعان از منظر اصل امید بلوخ

۲ـ۳ـ۱ـ۲ـ۱. امید به رهایی از ساختارهای تحمیلی

شیخ صنعان نمایندهٔ نظام سنتی و مبتنی‌بر شریعت ظاهری است که در چارچوبی بسته زندگی می‌کند؛ اما عشق او به دختر ترسا، شکستن مرزهای تحمیلی جامعه و زهد ریاکارانه است. اینجاست که امید بلوخی خود را نشان می‌دهد: شیخ صنعان باوجود تمام فشارهای اجتماعی، به امید رسیدن به عشقی راستین، همه‌چیز را رها می‌کند. این امید، رادیکال و تغییردهنده است.

۲ـ۳ـ۱ـ۲ـ۲. نفی وضع موجود و حرکت به‌سوی نه‌هنوز

بلوخ معتقد است انسان‌ها همواره در جست‌وجوی «نه‌هنوز» هستند؛ یعنی وضعیتی که هنوز محقق نشده است؛ اما در افق امید وجود دارد. شیخ صنعان نیز از کلیشه‌های سنت و شریعت می‌گریزد و به‌سوی امکانی جدید حرکت می‌کند، حتی اگر این مسیر او را به ذلت اجتماعی بکشاند. این پروژهٔ ناتمام امید است که بلوخ بر آن تأکید دارد.

۲ـ۳ـ۱ـ۲ـ۳. تضاد میان امید فردی و نظم اجتماعی

جامعهٔ داستان، شیخ صنعان را به‌سبب پیمان‌شکنی محکوم می‌کند. این نشان‌دهندهٔ ساختارهای عادتی و ظاهری اجتماعی است که نمی‌خواهند فرد از چارچوب‌های ازپیش‌تعیین‌شده بیرون آید؛ اما شیخ صنعان با انتخاب عشق، امید را برتر از امنیت اجتماعی قرار می‌دهد. این همان نیروی پیش‌برندهٔ امید است که بلوخ از آن سخن می‌گوید.

۲ـ۳ـ۱ـ۲ـ٤. پایان‌بندی و امید به رستگاری

در پایان داستان، شیخ صنعان به راه حق بازمی‌گردد؛ اما این بازگشت، پس از تجربهٔ رهایی‌بخش عشق است. از نگاه بلوخ، این تحول درونی، حتی اگر به بازگشت به نقطهٔ شروع بینجامد، نشان‌دهندهٔ امید به دگرگونی است. شیخ صنعان دیگر آن شخصیت پیشین نیست؛ او امید را زیسته است. به همین دلیل، به تمام کارهایی که دختر ترسا از او می‌خواهد تن می‌سپارد.

۲ـ۳ـ۲. داستان «پیرچنگی»

عطار در *مصیبت‌نامه*، داستان پیرچنگی را به نظم درآورده است. پیری که پس از سال‌ها نواختن رباب، در دوران سال‌خوردگی، ناتوان و فقیر شده و دیگر کسی به صدای سازش گوش نمی‌دهد. از سر عجز و ناتوانی به مسجدی می‌رود و چون کسی آنجا نبود، شروع به نواختن و رازونیاز با خدا می‌کند:

بود پیری عاجز و حیران‌شده — سخت‌کوش چرخ سرگردان شده
دست‌تنگی پایمالش کرده بود — گرگ پیری در جوالش کرده بود
نه یکی بانگ ربابش می‌خرید — نه کسی نان ثوابش می‌خرید
مسجدی بود از همه نوعی خراب — رفت آنجا و بزد لختی رباب

(عطار، ۱۳۸۶، ص. ۶۶۹۲-۶۶۹۵)

تحلیل داستان پیر چنگی در *مصیبت‌نامهٔ* عطار نیشابوری از منظر *اصل امید* بلوخ، نیازمند بررسی و تطبیق آن با مفاهیم محوری اندیشهٔ وی، مانند امید به آینده، اتوپیا و امکان تحول رادیکال در بستر روایت عرفانی ـ اجتماعی عطار است. در این روایت، پیر چنگی نمادی از طبقهٔ محروم و حاشیه‌نشین جامعه است که باتکیه‌بر امید و عشق عرفانی، مسیری رهایی‌بخش را طی می‌کند. این مسیر با نظریهٔ بلوخ دربارهٔ امید به‌مثابه نیروی هستی‌آفرین در تاریخ زندگی بشر همخوانی دارد.

هماطور که اشاره شد، بلوخ در کتاب *اصل امید* استدلال می‌کند که انسان‌ها به‌واسطهٔ امید به آینده‌ای بهتر، از وضعیت موجود فراتر می‌روند. این امید صرفاً آرزو نیست؛ بلکه توانایی فعال و دیالکتیکی است که در بستر مبارزه با شرایط ناعادلانه متجلی می‌شود. از نگاه بلوخ، امید همواره حاوی عنصری اتوپیایی است، یعنی تصویری از جهانی که هنوز محقق نشده است؛ ولی این امید و آرزو در دل کنش انسان‌ها نهفته است. بلوخ برخلاف مارکسیست‌های ارتدکس، بر نقش تخیل و رؤیا در تغییر اجتماعی تأکید دارد. پیر چنگی نیز باتکیه‌بر عشق (به‌مثابه نیرویی اتوپیایی) از وضعیت فقر و انزوا به‌سوی تعالی حرکت می‌کند. ضمن اینکه فضای روایی داستان، مشتمل بر عناصر تخیل و رؤیا، نگاه بلوخ را در تحول اجتماعی نشان می‌دهد. شگردهای بلاغی و روایی حکایت‌های عطار، در تأثیرگذاری بر مخاطبان اهمیتی بسزا دارد.

چنگ پیر نماد هنر به‌مثابه ابزار امید است. بلوخ معتقد است هنر می‌تواند آرمان‌های اتوپیایی را در جامعه زنده نگه دارد. ازسوی‌دیگر، چنگ پیر را به خدا پیوند می‌دهد و مسجد متروک، به‌منزلهٔ نشانه‌ای از انزوا و هم‌زمان پناهگاهی برای توکل و امید می‌شود. کیسه‌های زر از سوی فرستادهٔ شیخ، رمزگان رحمت الهی و پاداش ایمان است. این نمادها، گذر از ناامیدی (فقر و طردشدگی) به امید (رستگاری) را ترسیم می‌کنند. عطار با ابیاتی همچون «بود پیری عاجز و حیران‌شده» و یا «دست‌تنگی پایمالش کرده بود» رنج، ناتوانی و سرگردانی پیر را با زبانی پراحساس و شاعرانه به تصویر می‌کشد. عبارت «رفت آنجا و بزد لختی رباب» نشان‌دهندهٔ حرکت از انفعال به کنش فعال و رازونیاز عاشقانه با خداست. داستان با تز (زندگی گذشتهٔ پیر و عشق به نواختن) آغاز می‌شود و به آنتی‌تز (ناامیدی برآمده از فقر و طردشدگی) می‌رسد و در سنتز (رازونیاز در مسجد و دریافت زر) به رستگاری ختم می‌شود. این ساختار دیالکتیکی، سیروسفر پیر از تاریکی به روشنایی را نشان می‌دهد.

پیرچنگی در اوج ناتوانی و فقر، واقعیت تلخ را نمی‌پذیرد و با رباب‌نوازی در مسجد با خدا رازونیاز می‌کند. این

کنش، مصداق «نه‌هنوز» بلوخ است: پیر هنوز به رستگاری نرسیده، اما با توکل و عشق به هنرش، به‌سوی آن حرکت می‌کند. رازونیاز او، رؤیایی درونی است که امید به بهبودی را زنده نگه می‌دارد. کمک فرستادهٔ شیخ به پیر، نمادی از همبستگی اجتماعی است. این عمل، با آرمان‌شهر اجتماعی بلوخ هم‌راستاست که در آن جامعه با حمایت جمعی، به‌سوی جهانی بهتر و عادلانه‌تر پیش می‌رود. دریافت زر، پاداشی است که امید جمعی را به عینیت می‌رساند.

در عرفان عطار، آرمان‌شهر در رهایی از مادیات و وصال الهی تعریف می‌شود. پیر با رباب‌نوازی و توکل، از تعلقات دنیوی (فقر و انزوا) فراتر می‌رود و به این آرمان‌شهر معنوی نزدیک می‌شود. بلوخ نیز اتوپیا را در نقد مادی‌گرایی و ساخت آینده‌ای بهتر می‌بیند. هر دو دیدگاه، واقعیت موجود را رد می‌کنند: عطار ازطریق ایمان و عشق الهی و بلوخ با نقد سرمایه‌داری و تأکید بر امکانات بالقوهٔ انسانی. رازونیاز پیر در مسجد، با «نه‌هنوزآگاهی» بلوخ هم‌سوست، جایی که آرزوها و رؤیاها انسان را به تحول سوق می‌دهند.

۲ـ۳ـ۲ـ۱. تحلیل اجتماعی داستان پیر چنگی

پیرچنگی در این داستان، فردی فقیر و طردشده توسط جامعه است. این‌طردشدگی ریشه در منظر فرهنگی و ایدئولوژیک جامعه دارد. او نماد طبقه‌ای است که در حاشیهٔ نظام اجتماعی ـ اقتصادی قرار دارند. بلوخ چنین وضعیتی را ناخودآگاهِ محروم می‌نامد؛ شرایطی که در آن امید به آینده به‌دلیل سلطهٔ ساختارهای ناعادلانه سرکوب شده است. از دیگر منظرهای جامعه‌شناسانهٔ این داستان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۲ـ۳ـ۲ـ۱ـ۱. امید در برابر ساختارهای سلطه (اجتماعی، فرهنگی، ایدئولوژیک)

عطار با نمایاندن تحول پیرچنگی، نگاه تحقیرآمیز جامعه به محرومان و کنش‌های ناسازگار با گفتمان سلطه را به چالش می‌کشد. این نقد همسو با بلوخ است که معتقد بود امید، به‌ویژه در میان محرومان، می‌تواند نظام‌های ستمگر را براندازد.

۲ـ۳ـ۲ـ۱ـ۲. امید به‌مثابه کنش جمعی

اگرچه این داستان، حسب‌حال فردیِ پیر چنگی است، اما پیامی اجتماعی دارد و آن همسو با منظر بلوخ این است که امید می‌تواند مسیری باشد و دیگران را به مقاومت دعوت کند. چنان‌که می‌توان گفت یکی از مقاصد اصلی عطار در مثنوی‌هایش القای امید برای تعالی و تکامل بوده است.

۲ـ۳ـ۲ـ۱ـ۳. پیروزی امید بر جبر ساختاری اجتماع

به‌طورکلی می‌توان گفت که این داستان، نشانهٔ پیروزی امید بر جبر ساختاری اجتماع است و بیانگر این است که جامعهٔ روزگار عطار، پیرچنگی‌های نوعی را به‌دلیل ناسازگاری با برخی هنجارهای کلیشه‌ای و ازپیش‌تعیین‌شده و عدم قدرت اقتصادی، ناتوان و در حاشیه می‌بیند؛ اما امید او و البته فضای عرفانی مبتنی‌بر باور به نیروهای معنوی و متعالی ویژگی‌های تبعیض‌آمیز و ساختگی فضای زندگی او را درهم می‌شکند و موجب نجاتش می‌شود. آنچه که در این روایت به دست می‌آید، اعتقاد به اتوپیایی است که انگیزهٔ ساختن جهانی بهتر است.

۲ـ۳ـ۳. مقایسهٔ شیخ صنعان و پیرچنگی

شیخ صنعان و پیرچنگی با شناخت عمیق خود و آگاهی از حقیقت فراتر از واقعیت موجود، واقعیت تلخ را نفی کرده و به‌سوی اهدافشان (تعبیر خواب در رم، رازونیاز در مسجد) حرکت می‌کنند. آن‌ها با توکل به خدا و پناه‌بردن به جهان پیرامون (طبیعت، مسجد) در جایگاه آینهٔ جمال الهی، ازطریق ارتباط با باورهایشان، به تفکر، امید به رهایی و بهبودی سوق می‌یابند. طبیعت، به‌مثابه سرچشمه‌ای پویا، لحظهٔ نامعین امید را در فرایند جهانی آشکار می‌کند و انسان را به عدم پذیرش وضعیت موجود و تحول هدایت می‌نماید (شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۷).

شیخ صنعان در خوکبانی و دعا، و پیرچنگی در رازونیاز در مسجد، با خدا پیوند می‌یابند و ازطریق هم‌نوعان (فرستادهٔ شیخ، هم‌نوعان) به نجات می‌رسند. شناخت دقیق خود، خواسته‌ها، باورها، جهان و اطرافیان جوانهٔ امید را در انسان می‌رویاند؛ بدون این آگاهی، ناامیدی غالب می‌شود. این شناخت، انسان را نه منفعل، بلکه مقاوم و امیدوار به ساختن آینده‌ای بهتر می‌کند. «ازنظر بلوخ، وظیفهٔ اصلی تفکر اتوپیایی، نقد اساسی به وضعیت موجود است که آماج آن وضعیت حاکم بر جامعهٔ حاضر است» (فریدزاده، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۲).

۲ـ۳ـ۳ـ۱. عشق و امید

عشق چه در بُعد زمینی و چه در بُعد عرفانی، در آثار عطار هیبتی خاص دارد که زیر معنای زیبایی تعریف می‌شود. قراگرفتن عاشق در برابر این هیبت با روی‌پوشانی معشوق و عدم وصال باعث ایجاد اضطراب و ناامیدی در عاشق می‌شود. «در فرهنگ عرفانی هم هیبت زیرمجموعهٔ صفات جلالیه الهی‌است که در مقابل صفات جمالیه قرار می‌گیرد. هیبت یا ترس و بیم؛ ترس و بیم از بزرگی و عظمت در نزد صوفیان، مشاهدهٔ جلال خدا در قلب است. چون خدا به شاهد جلال به دل بنده تجلی کند، نصیب دل هیبت بود وهیبت درجهٔ عارفان است» (سجادی، ۱۳۷۵، ص. ۸۰۱). به باور بلوخ نیز، امید همسایهٔ خطر و ترس است. «امید به امر تضمین‌شده، هیچ معنایی ندارد؛ مثل امید به داشتن چیزی‌که پیشتر رخ داده باشد. همین‌جاست که به‌تعبیر بلوخ، امید همسایهٔ خطر می‌شود. امید و امکان تحقق امری، مقارن است با امکان تحقق‌یافتن امری متضاد با آن و تخریب شاکلهٔ امید» (شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۶).

نکتهٔ مهم در ارتباط با مفهوم دیالکتیک اینجاست که مظاهر اضطراب‌آور عشق، مثل دوری از معشوق، عدم وصال، احساس گناه یا خجل‌بودن عاشق یا حتی حس عدم رضایت یار از عاشق و عظمت معشوق، به‌ویژه در بُعد عرفانی در جای خود به ناامیدی منجر شده است که در عرفان با بحث خوف‌ورجا مطرح می‌شود؛ اما درعین‌حال، اکسیر امیدواری است، خود درد است و درمان و انگیزه‌ای است برای امید به وصال. عشق موجبات شادی و امید را فراهم می‌کند. از منظر عطار، عشق نیرویی فراتر از صوراسرافیل دارد و درمان دردهای بی‌درمان است.

به‌نظر بلوخ نیز عشق، محرک وجودی انسان برای دست‌یازی به اصل «نه‌هنوز» و گذر از واقعیت‌هایی است که انسان حاضر به قبول آن نیست. «به عقیدهٔ وی، تنها به‌واسطهٔ عشق است که رنج ناامیدی تحمل‌پذیر می‌شود و از این طریق ضعف می‌تواند به نیرو مبدل گردد» (ایگلتون، ۱۳۹۸، ص.۱۸۳). بنابراین، عشق در بُعد زمینی و عرفانی چون کمال یابد کمترینش جان‌بازی عاشق در رضای معشوق است. چون وعدهٔ الهی بر وصال بندگان عاشق محقق است، عاشق ناامید نمی‌شود وخوش‌بین به آینده حرکت می‌کند.

امید در زندگی در گرو عشق است. عطار ضمن نشان‌دادن تقابل‌های عشق و عاشقی می‌گوید: «قرار عشق، بی‌قراری و بدنامی آن، نامداری است و این موهبت برای کسانی میسر است که دارای دل باشند و منظور از دل‌داشتن؛ یعنی دلی که آینه‌دار جمال الهی باشد، نه دلی که خواهان لذت‌های فانی دنیوی است»(صفا، ۱۳۶۹، ص. ۸۱).

شیخ ایمان داد و ترسایی خرید　　عاقبت بفروخت رسوایی خرید

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۳۸)

عشق در آثار عطار، انسان را با رفع اضطراب از عشق زمینی (شیخ به دختر ترسا، پیر به رباب) به عشق الهی هدایت می‌کند. عشق زمینی، مقدمه‌ای برای تحول درونی و رهایی از تعلقات مادی است، اما تنها با آگاهی از محدودیت‌هایش و شناخت حقیقت الهی به عشق حقیقی می‌رسد. این سلوک عرفانی، عشق را محرکی برای کشف اسرار هستی و پالایش روح می‌داند. ترس و اضطراب ناشی از عشق، به‌شکل غم عشق، آوارگی، بی‌تابی از دوری معشوق، رسوایی در میان مریدان و طردشدن از سوی مردم، در حکایت شیخ ظاهر می‌شود که همگی مظهر تاریکی، نابودی و ناامیدی اوست:

عشق بر جان و دل او چیر گشت　　تا ز دل نومید وز جان سیر گشت

هر که پندش داد فرمان می‌نبرد　　زآنکه دردش هیچ درمان می‌نبرد

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۴۴-۱۲۳۹)

اما شیخ صنعان به روی خوش عشق زمینی امید می‌بندد و از او چاره‌جویی می‌خواهد. اگرچه این امید هنوز آغاز راه است؛ اما امید از جنس واقعی، در زندگی زمینی باید به کار آید تا بتوان از همین مسیر به آرمان‌شهر و عشق حقیقی رسید. عشق زمینی راهگشا و مسیر رسیدن به عشق آسمانی است. عطار، عارفی است که امید را از این عشق می‌آفریند و *اصل امید* بلوغ روندی سیال است که در این مسیر جدید کاملاً عینیت دارد. گفت‌وگوی شیخ با دختر ترسا نمودار بیان این عشق است:

عشق من چون سرسری نیست ای نگار　　یا سرم از تن ببر یا سر در آر

جان فشانم بر تو گر فرمان دهی　　گر تو خواهی بازم از لب جان دهی

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۳۸-۱۳۱۹)

چون بنای وصل تو بر اصل بود　　هرچه کردم بر امید وصل بود

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۰۹)

در داستان پیر چنگی نیز، عشق به نواختن در پیشگاه معشوق ازلی وکسب توجه از او، پیر را به راهی نو رهنمون می‌کند تا به آرمان‌شهر و امیدواری برساند. پیر با تمام وجود، تنها وسیلهٔ نجاتش را می‌نوازد و هنر پایانی خود را خالصانه تنها برای خدا بدون هیچ تماشاچی دیگری به نمایش می‌گذارد. بااین‌حال، شاید در ظاهر ناامید به نظر می‌رسد؛ ولی در اعماق وجودش عشقی است که او را وادار به نواختن می‌کند تا برای مخاطب، جهانی امیدوار و پویا ترسیم کند که درنهایت چه خواهد شد.

بود نالان همچو چنگی ز اضطراب　　پیشهٔ او از همه نَقلی رباب

چون نبودش هیچ روی از هیچ سوی　　برگرفت آخر رباب و شد به کوی

رخ به قبله زخمه را بر کار کرد　　پس سرودی نیز با آن یار کرد ...

(عطار، ۱۳۸۶، ص. ۶۵۹۲-۶۵۹۹)

همسو با نظر بلوخ، این دگرگونی و عبور از امر ایستا به‌سوی نوگرایی و امر نو، با هجرت شیخ از مکه به روم و در داستان پیر چنگی با رفتن به مسجد نمود پیدا می‌کند. این امر نو که از درون امر کهنه شکافته می‌شود به‌صورت دیالکتیکی، قاطع و ناگهانی پیشرفت و ظهور می‌کند. «امر نو و زندگی اجتماعی نو مسئلهٔ مرکزی مارکسیسم بلوخ است که ازطریق نیروی انقلابی در بستری گسترده تقویت می‌شود که درآن، او نوبودن را با دگرگونی انقلابی برابر می‌گیرد و حاوی غنا و فوران تازگی، بریدن از گذشته و امر نو کیفی است. تمرکز بلوخ بر نوبودگی است. او در تجربهٔ عشق که زندگی آدمی را دگرگون می‌کند، وجههٔ روان‌شناختی پیشرو و امر نو را می‌یابد و امر نو به‌مثابه امکان واقعی عینی دگرگونی انقلابی فردی ـ اجتماعی قدم به عرصهٔ وجود می‌نهد» (بلوخ، ۱۴۰۱، ص. ۴۱).

در داستان «پیرچنگی»، عشق پیر به رباب‌نوازی، او را در دل فقر و انزوا به رازونیاز با خدا و امید به رحمت هدایت می‌کند. این رویداد با مفهوم «نه‌هنوز» بلوخ هم‌راستاست؛ زیرا عشق امکان بالقوهٔ کمال را در فرد بیدار می‌کند. در حکایت «شیخ صنعان» نیز، دعای مریدان، عشق و همبستگی جمعی را به نمایش می‌گذارد که امید به نجات و بازگشت شیخ را تقویت می‌کند. در «پیرچنگی»، کمک فرستادهٔ شیخ، نقش جامعه را در برانگیختن امید ازطریق عشق آشکار می‌سازد. بلوخ نیز عشق را نیرویی می‌داند که ضعف را به قوت جمعی و آرمان‌شهر اجتماعی بدل می‌کند. این دیدگاه با آموزه‌های عطار که آرمان‌شهر را در عشق الهی و رهایی از تعلقات مادی می‌بیند همخوانی دارد.

۲ـ۳ـ۳ـ۲. ایمان و امید

ایمان در نگاه عطار، حالتی قلبی و فراتر از خرد است که با توکل به ارادهٔ الهی، انسان را از ترس و ناامیدی رها می‌کند. انسان متوکل به خدا اعتماد دارد، نه به اسباب مستقل. درجهٔ توکل نیز به ایمان و توحیدباوری وابسته است. ایمان همواره در اشعار عطار به‌منزلهٔ راهی برای رهایی از ترس و ناامیدی مطرح می‌شود و از دیدگاه بلوخ نیز منجر به امیدواری است. نگرش بلوخ دربارهٔ دین بر این بصیرت مارکس استوار است که انسان دین را می‌سازد و دین نمی‌تواند سازندهٔ انسان باشد. مذهب تا وقتی انسان خویشتن خود را نیافته یا از نو گم کرده باشد، خودآگاهی و بازشناسی خود اوست (بلوخ، ۱۴۰۱، ص. ۲۵ـ۲۶). «بلوخ به این گرایش محافظه‌کارانه درون دین معترف است؛ اما گرایش انقلابی امید دینی را عالی‌ترین ظهور ناخشنودی و عصیان علیه وضع موجود می‌داند. به‌نظر وی، آرمان‌شهرهای دینی، به‌ویژه آرمان‌شهر مسیحی ملکوت خداوند، بیانگر امید انقلابی به یک نحوهٔ وجود بهتر و کاملاً متفاوت هستند. این آرمان‌شهرهای دینی مطلقاً آرامش‌بخش (افیون توده‌ها) نیستند، بلکه علی‌الاصول موجب تحول و دگرگونی می‌شوند» (استراترن و فریامنش، ۱۳۸۶، ص. ۶۷).

از دیدگاه بلوخ، نفی واقعیت موجود نه گریز از آن، بلکه بیان امید به جهانی بهتر با طعمی دینی است. او در برابر نیهیلیسم و عرفان‌های انتزاعی نوظهور، بر امید به‌مثابه نیرویی رادیکال و اتوپیایی تأکید دارد؛ نیرویی که نه با پیشرفت صرف علمی همسو است، نه با پوچی. بلوخ نیهیلیسم و پوزیتیویسم را دو روی یک سکه می‌داند: هر دو درنهایت به انکار معنا می‌رسند، اما امید برخلاف نیستی از دل فقدان و نفی، به‌سوی امکانی نو می‌نگرد (ر.ک. شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵ـ۱۲۷).

گفت این آتش چو حق در من فکند　　من به خود نتوانم از گردن فکند

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۲۹۰)

در داستان «شیخ صنعان»، چله‌نشینی مریدان («عاقبت رفتند سوی کعبه باز») ایمان جمعی را نشان می‌دهد که درنهایت

به نجات شیخ می‌انجامد. در حکایت «پیرچنگی»، کمک فرستادهٔ شیخ، نقش جامعه را در تقویت امید آشکار می‌کند. بلوخ نیز آرمان‌شهر دینی را بیانگر امید انقلابی به وجودی بهتر می‌داند که تحول اجتماعی را ترویج می‌کند.

در داستان پیر چنگی، قدرت ایمان و توکل بر لطف الهی، پیر را درگفت‌وگو با خدایش قرار داده تا بهای نواختنش را طلب کند:

چون بزد لختی رباب آن بیقرار — گفت یارب من ندانم هیچ کار
عاجزم پیرم ضعیفم بی‌کسم — چون ندارم هیچ نان جان می‌بسم
در همه دنیا ندارم هیچ‌چیز — رایگان مشنو سماع من تو نیز
کار من آماده کن یکبارگی — تا رهایی یابم از غمخوارگی

(عطار، ۱۳۶۸، ص. ۶۶۰۰-۶۶۰۶)

می‌توان گفت، انسان باید بیاموزد که گزاره‌های عشق و ایمان را که به مثابه امید در نهاد بشر جلوه‌گر می‌شوند، همیشه حفظ کند. چنان‌که بلوخ، مسئلهٔ مهم «اصل امید» را این‌گونه خلاصه می‌کند: «مهم‌ترین چیز آن است که بیاموزیم چگونه امید داشته باشیم» (فریدزاده، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۹). این همان هنر امیدواری است.

در تطبیق آرای بلوخ با عطار می‌توان ایمان را بصیرتی دانست که انسان را به عصیان علیه وضعیت موجود و امید به جهانی بهتر سوق می‌دهد. بلوخ آرمان‌شهرهای دینی را نه افیون توده‌ها، بلکه محرک تحول و دگرگونی انقلابی می‌بیند. عطار نیز آرمان‌شهر را در رهایی از ترس و وصال الهی ازطریق ایمان و توکل جست‌وجو می‌کند. بلوخ آرمان‌شهر را در نفی واقعیت موجود و اشتیاق به جهانی کامل‌تر می‌داند. در هر دو داستان بررسی‌شده، ایمان و توکل، انسان را از ناامیدی و ترس به امید رستگاری هدایت می‌کند. این دیدگاه با نظر بلوخ همسو است که امید را فراتررفتن از نیهیلیسم و وضع موجود می‌داند؛ نه نیستی مطلق، بلکه دعوتی به دگرگونی.

۲ـ۳ـ۳ـ۳. اصل«نه‌هنوز» و امید

دیالکتیک امید و ناامیدی از منظر آرمان‌شهری که ارنست بلوخ به آن می‌پردازد، برای شیخ صنعان در وصال یار و برای مریدان در بازگشت شیخ به اصل خود نمود می‌یابد. این‌ها مسائلی هستند که هنوز به فعلیت درنیامده‌اند، اما با نپذیرفتن اوضاع کنونی، امید به تحقق آن‌ها وجود دارد. امید در نگاه عرفانی و نیز دیدگاهی کلی‌نگر، نجات‌دهندهٔ همگان بوده و در اینجاست که امید در جان جهان جریان دارد؛ بااین‌حال، از منظر ارنست بلوخ، «نه‌هنوز» جزئی از هستی است که در این دیالکتیک بین عقل و احساس پدیدار می‌شود.

بلوخ جهان را با قوه و امکان توضیح می‌دهد و امکان را بر دو نوع می‌داند: «نخست امکانی که به واقعیت پیوسته و پا در عرصهٔ وجود گذاشته و دیگر امکانی که هنوز به فعلیت درنیامده است و حالت قوه دارد. به باور او، این پهنه به‌دلیل اینکه هنوز تحقق نیافته است، وجود جهان در آینده است؛ به همین دلیل، امید در جان جهان جریان دارد. به عبارت دیگر، ازآنجایی که جهان امکان باز است، پس همیشه امید به تحقق و شکل‌گیری وجود دارد» (دیانی تیلکی، ۱۳۹۴، ص. ۳۶).

بعد چل شب آن مرید پاکباز — بود اندر خلوت از خود رفته باز
مصطفی را دید می‌آمد چو ماه — در بر افکنده دو گیسوی سیاه ...
مصطفی گفت ای به همّت بس بلند — رو که شیخت را برون کردم ز بند
همت عالیت کار خویش کرد — دم نزد تا شیخ را در پیش کرد ...

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۰۳ـ۱۵۱۵)

اینجا *اصل امید* بلوخ، امیدی که ابتدای راه، روشنگر و نجات‌دهنده است و در آغاز از عشق روییده شد، با همّت و پشتکار به نتیجه رسید:

شیخ چون اصحاب را از دور دید — خویشتن را در میان بی‌نور دید
جمله با یاد آمدش یکبارگی — باز رست از جهل و از بیچارگی ...

(عطار، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۲۸ـ۱۵۳۳)

به‌گفته فیلسوف امید، امید یعنی نپذیرفتن وضع موجود و حرکت به‌سوی آینده‌ای بهتر. شیخ صنعان پس از گذر از واقعیت تلخ و رنج‌آور، با یارانش به درگاه امید الهی روی می‌آورد. برخلاف علم که واقعیت را می‌پذیرد و تبیین می‌کند، امید نوعی واقع‌گریزی است؛ نیرویی نفی‌گر که از دل رنج اکنون، به‌سوی آینده‌ای متفاوت و بهتر می‌نگرد. ازاین‌رو، امید در قالب‌هایی همچون دین، هنر و آرمان‌شهر بیشتر نمود می‌یابد؛ زیرا این حوزه‌ها بر استعاره و گشودگی به امکان‌های نو بنا شده‌اند (ر.ک. شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۶).

کفر برخاست از ره و ایمان نشست — بت‌پرست روم شد یزدان‌پرست ...

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۳۹)

در پایان ماجرای شیخ صنعان، دختر ترسا نیز با بی‌تابی و بی‌طاقتی به‌دنبال شیخ رهسپار شده و خواهان ماندن در لوای عشق و ایمان حقیقی اوست. نادم اما امیدوار به عشق و رستگاری جاودان، از تاریکی به روشنایی و اتوپیا حرکت می‌کند:

آخرالامر آن صنم چون راه یافت — ذوق ایمان در دل آگاه یافت
قطره‌ای بود او درین بحر مجاز — سوی دریای حقیقت رفت باز

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۸۸–۱۵۹۵)

در حکایت پیر چنگی، پیر پس از رازونیاز با خدا، در اوج ناامیدی، به خواب فرو می‌رود و در آن لحظه، خادم خبر گفته‌های پیر را به ابوسعید می‌رساند و کیسه‌های زر را به او می‌دهد و بدین‌ترتیب، آرمان‌شهر آغاز می‌شود:

رفت خادم برد زر درویش را — گرسنه بگذاشت قوم خویش را
آن‌همه زر چون بدید آن پیر زار — سربه‌خاک آورد و گفت ای کردگار
از کرم نیکو غنیمی می‌کنی — با چو من خاکی کریمی می‌کنی
بعد از اینم گر نیارد مرگ خواب — جمله از بهر تو خواهم زد رباب ...

(عطار، ۱۳۸۳، ص. ۶۶۱۴ـ۶۶۱۸)

بنابراین، امید و زیبایی در مواجهه با نپذیرفتن واقعیت موجود پدیدار می‌شوند؛ این‌گونه است که پوشیده‌شدن و محوشدن ایمان و عشق والای الهی و حقیقی در سایه‌سار عشق زمینی، واقعیتی است که اتفاق افتاده است. ارنست بلوخ

معتقد است: «هرکجا انسان با شور و هیجان علیه وضعیتی که فروبسته و تغییرناپذیر جلوه می‌کند، می‌شورد، امید تقویت می‌شود. بلوخ به‌ویژه دلبستهٔ دقیقه‌ای است که در آن شور و هیجان در کنش انقلاب شکوفا می‌شود» (بلوخ، ۱۴۰۱، ص. ۲۶).

در داستان پیر چنگی نیز، پیر رباب‌زن در کشاکش ناامیدی و امید، نیستی و هستی،که بی‌گمان به انسان و هستی‌شناختی نیز بازمی‌گردد، به نمود روشن و ساده‌ای از سیر عرفانی دست می‌یابد. در این نقطه، «اصل امید» بلوخ محقق می‌شود: آرمان‌شهری که مجموعه‌ای از امید، خواستن و همراهی جامعهٔ انسانی برای خروج از تیرگی و سردی روزگار است، پدیدار می‌شود. او با نواختن ساز، همان انقلاب درونی را رقم می‌زند؛ زیرا پذیرای اوضاع کنونی‌اش نبوده است.

امید و ناامیدی دو روی یک سکه‌اند؛ انسان‌هایی همچون شیخ صنعان و پیر چنگی، با نپذیرفتن واقعیت تلخ، از دل ناامیدی به امید و معنا رسیده‌اند. در شرایط دشوار، امید اغلب با تردید و کمبود همراه است؛ اما دقیقاً در همین تنگناهاست که امید زاده می‌شود. به گفتهٔ گابریل مارسل، امید پاسخی وجودی به وسوسهٔ تسلیم در برابر نومیدی است؛ کنشی که انسان را به تعالی از منافع شخصی و مشارکت در طرحی مشترک فرامی‌خواند (ر.ک. شعبانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۵ـ۱۲۷).

بلوخ، رؤیا را نخستین گام در هنر امیدواری و منبع اتوپیای اجتماعی می‌داند (Bloch, 1985, p. 106). جهان امکان و هستی «نه‌هنوز» در امیال و آرزوهای ما نهفته است. این امیال، امیدها و آرزوها حاوی ظرفیت انقلابی عظیمی است که اگر به‌درستی و منطقی شناخته شود، نتیجه‌بخش خواهد بود؛ مفهومی که در هر دو داستان با دیدن خواب و رؤیا پدیدار می‌شود.

«نه‌هنوزآگاهی» در رؤیا بنیاد دارد؛ زمان را دگرگون می‌کند و هنر به «نه‌هنوز در وجودآمده» مرتبط‌است. برای بلوخ، ما آکنده از ظرفیت‌های تحقق‌نایافته‌ای هستیم که مبنای خیالات و رؤیاهایمان را می‌سازد و ما را به‌سوی تغییر و خودتحقق‌بخشی می‌کشاند، ظرفیت‌هایی که ما را به کنش و طغیان وامی‌دارد(بلوخ، ۱۴۰۱، ص. ۳۳). بااین‌حال، هیچ انسانی تنها به‌واسطهٔ میل خشنود نمی‌شود. آرزوداشتن می‌تواند حتی تضعیف‌کننده هم باشد؛ اگر آنچه آرزوشده اراده نشود، پس آرزوداشتن باید با نگاهی تیزبین همراه باشد» (Bloch, 1982, p. 8).

بلوخ جهان را سرشار از امکانات قوه و بالقوه می‌داند که هنوز به فعلیت نرسیده‌اند. مفهوم «نه‌هنوز»، هستهٔ امید است که با نفی واقعیت موجود، انسان را به‌سوی آینده‌ای بهتر و متفاوت سوق می‌دهد. در داستان شیخ صنعان، شیخ با نپذیرفتن موقعیتش و ازطریق رؤیا و توبه، به رستگاری امیدوار می‌شود. دختر ترسا نیز با ندامت و امید به عشق حقیقی، به‌سوی «دریای حقیقت» حرکت می‌کند. در داستان پیرچنگی، پیر با رازونیاز و رباب‌نوازی، از فقر و انزوا فراتر می‌رود. این رویکردها کاملاً با مفهوم «نه‌هنوز آگاهی» بلوخ هم‌راستا است که رؤیاها و آرزوها را منشأ تحول فردی می‌داند.

در «شیخ صنعان»، چله‌نشینی مریدان و شفاعت پیامبر(ص) در خواب، امید جمعی را به نجات شیخ عینیت می‌بخشد. در «پیرچنگی»، کمک فرستادهٔ شیخ با کیسه‌های زر، نمادی از همبستگی اجتماعی است. بلوخ نیز امید را نیروی نفی درون واقعیت می‌بیند که آرمان‌شهر اجتماعی را در فرایندهای انقلابی، دینی، و هنری شکوفا می‌کند. عطار آرمان‌شهر را در رهایی از تعلقات مادی و وصال الهی می‌جوید: شیخ و دختر ترسا به حقیقت می‌رسند و پیر به رحمت الهی دست می‌یابد. بلوخ اما آرمان‌شهر را در نفی واقعیت مستقر و گشودگی به امکانات بالقوهٔ آینده می‌داند. در هر دو دیدگاه، «نه‌هنوز» موتور محرک است: شخصیت‌ها با رؤیاها (خواب شیخ، رازونیاز پیر) و نپذیرفتن وضعیت موجود، به‌سوی اتوپیای فردی و جمعی حرکت می‌کنند. دیالکتیک امید و ناامیدی، در بستر این فرایند، جوانهٔ امید را از دل تنگنای ناامیدی می‌رویاند.

۳. نتیجه‌گیری

در این جستار، مفهوم امید براساس نظریهٔ «اصل امید» ارنست بلوخ، در دو داستان شیخ صنعان و پیر چنگی عطار بررسی شده است. امید در آغاز ازطریق شناخت چهارگانهٔ انسان نسبت به خود، خدا، جهان پیرامون و اطرافیانش رخ می‌دهد. باتوجه‌به تحلیل‌های ارائه‌شده، جدول زیر دیالکتیک امید و ناامیدی را در اشعار اشاره‌شده از عطار نشان می‌دهد:

عنوان	رابطه با خود	رابطه با خدا	رابطه با جهان پیرامون	رابطه با اطرافیان
داستان شیخ صنعان	شناخت عجز و استیصال شیخ، انگیزهٔ حرکت به‌سوی رستگاری	توکل و رازونیاز شیخ به خدا برای رهایی از استیصال	سفر به رم و بازگشت، حرکت جهان از تاریکی به روشنایی	چله‌نشینی مریدان، همبستگی برای نجات شیخ
داستان پیر چنگی	آگاهی پیر از ناتوانی و فقر، انگیزهٔ رازونیاز	رباب‌نوازی در مسجد، توکل به رحمت الهی	مسجد متروک، پناهگاه امید در انزوای جهان	کمک فرستادهٔ شیخ با زر، حمایت جمعی برای رستگاری
عشق و امید	شناخت اضطراب عشق (شیخ: عشق زمینی، پیر: عشق به رباب)، انگیزهٔ وصال	عشق الهی (شیخ: وصال حقیقی، پیر: رازونیاز)، منبع امید.	جهان (روم، مسجد) آینه جمال معشوق، بستر تحول عشق	مریدان و فرستاده، تقویت امید عاشقانه با همبستگی
ایمان و امید	شناخت ترس و ناتوانی (شیخ: استیصال، پیر: عجز)، انگیزهٔ توکل	ایمان و توکل (شیخ: رازونیاز، پیر: رباب‌نوازی)، رهایی از ترس	کعبه و مسجد، تقویت ایمان توسط جهان	چله‌نشینی مریدان، کمک فرستاده، ایمان جمعی برای امید
اصل «نه هنوز» و امید	شناخت آرزوها و امکانات (شیخ: رؤیا، پیر: هنر)، انگیزهٔ تحول	رؤیاها (خواب، رباب‌نوازی)، پیوند با ارادهٔ الهی برای تحقق امید	روم و مسجد، جهانی ناتمام با امکانات بالقوه	مریدان و فرستاده، همت جمعی برای تحقق آرمان‌شهر

در هر بخش، شناخت خود (عجز شیخ، ناتوانی پیر) انگیزه‌ای برای نفی واقعیت تلخ است، ارتباط با خدا (توکل، رازونیاز) امید را زنده می‌کند، جهان (رم، مسجد) بستری برای تحول فراهم می‌سازد و هم‌نوعان (مریدان، فرستادهٔ شیخ) با همبستگی، رستگاری را ممکن می‌سازند. این روابط، مفاهیمی همچون عشق (زمینی به الهی)، ایمان (ترس به توکل)، و «نه‌هنوز» (رؤیا به آرمان‌شهر) را به‌مثابه محرک‌های امید برجسته می‌کنند.

این ساختار، همسویی عطار و بلوخ را آشکار می‌سازد؛ عطار آرمان‌شهر را در وصال الهی می‌جوید و بلوخ در نفی وضعیت موجود و حرکت به آینده‌ای بهتر. روابط چهارگانه، پلی میان ناامیدی و امید می‌سازند؛ جایی که اضطراب (استیصال، فقر) با شجاعت و ایمان به کمال فردی و جمعی بدل می‌شود. این روند به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه دیالکتیک امید در بستر عرفان و فلسفه، انسان را به‌سوی اتوپیای معنوی و اجتماعی هدایت می‌کند.

شناخت انسان از خود، خواسته‌ها و جهان پیرامون می‌تواند اضطراب را کاهش داده و امید را زنده نگه دارد. در داستان‌های شیخ صنعان و پیرچنگی، گذر از واقعیت‌های تلخ با پذیرش درد و رسوایی، به وصال و تعالی می‌انجامد. گاه امید در دل رنج معنا می‌یابد و این رنج خود به محرکی برای تکامل بدل می‌شود. دیالکتیک امید و ناامیدی در داستان‌های «شیخ صنعان» و «پیرچنگی» عطار نیشابوری، ازطریق روابط چهارگانهٔ انسان (خود، خدا، جهان، هم‌نوعان) و نظریهٔ «اصل امید» ارنست بلوخ، امید فردی و جمعی را به‌سوی آرمان‌شهر هدایت می‌کند. امید فردی در شناخت عجز (غبار مسیر شیخ، فقر پیر) و توکل به خدا (رازونیاز، رباب‌نوازی) ریشه دارد که با عشق (زمینی به الهی) و رؤیاها (نه‌هنوز) از ناامیدی به رستگاری می‌رسد. امید جمعی در همبستگی هم‌نوعان (چله‌نشینی مریدان، کمک فرستادهٔ شیخ) نمود می‌یابد که جهان (روم، مسجد) را بستری برای تحول می‌سازد. عطار آرمان‌شهر را در وصال الهی و بلوخ در نفی واقعیت موجود و آینده‌ای

بهتر می‌بینند. این همسویی، امید را نیروی محرک کمال فردی (وصال شیخ، آرامش پیر) و جمعی (نجات جامعه) نشان می‌دهد. روابط چهارگانه، اضطراب و ترس را با ایمان و شجاعت به اتوپیای معنوی و اجتماعی بدل می‌کنند؛ جایی که «نه‌هنوز» بلوخ و عرفان عطار، انسان را از تنگنای ناامیدی به امکان‌های نو رهنمون می‌سازد.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که داستان شیخ‌صنعان از منظر *اصل امید* بلوخ، روایت شکستن مرزها و جست‌وجوی امر ممکن است. جامعه‌ای که شیخ‌صنعان در آن زندگی می‌کند، سعی در محدود کردن او دارد؛ اما او باتکیه‌بر امیدواری فعال، مسیر جدیدی را می‌آزماید، حتی اگر این مسیر به‌ظاهر به شکست بینجامد، تجربهٔ رهایی‌بخش آن، خود پیروزی امید است. این دقیقاً همان چیزی است که بلوخ بر آن تأکید دارد: امید، موتور محرک تاریخ و فردیت انسان است. عطار و بلوخ، هر دو به امید به‌مثابه موتور تحول باور دارند؛ اما عطار آن را در قالب عشق عرفانی و بلوخ در قالب مبارزهٔ اجتماعی بیان می‌کند. بلوخ، بیشتر امید را زمینی و تاریخی می‌داند، درحالی‌که عطار به تعالی ماورایی و امید در سایهٔ آن معتقد است. بااین‌حال، هر دو نشان می‌دهند که امید، حتی در تاریک‌ترین وضعیت هم می‌تواند شکوفا شود.

منابع

آزموده، محسن (۱۳ خرداد ۱۳۹۷). امید بنیاد متافیزیک جهان است؛ چرا ارنست بلوخ برای ما مهم است (شمارهٔ ۴۱۰۴). *اعتماد*، ص. ۱۴. https://www.magiran.com/article/3754000

استراترن، فیلیپ، و فریامنش، مسعود (۱۳۸۶). گذری بر مفهوم امید در اندیشه کانت، بلوخ و مارسل. *اطلاعات حکمت و معرفت*، (۶)، ۶۶-۶۷. https://ensani.ir/fa/article/3604/

ایگلتون، تری (۱۳۹۸). *امید بدون خوش‌بینی* (معظم وطن‌خواه و مسعود شیربچه، مترجمان). گستره.

بلوخ، ارنست (۱۴۰۱). *دیالکتیک و امید (مجموعه مقالات ارنست بلوخ)* (شروین طاهری، مترجم). افکار جدید.

پیترز اچ.، کورتیس (۱۳۹۵). تاریخچهٔ دیدگاه‌های مختلف در باب امید و مسائل نظری آن (محمدحسین کرمانشاهی، مترجم). *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۱۱ (۱۱)، ۱۴-۱۸. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1279795/

جعفری، زهرا، حیدری نوری، رضا، و نامور، هومن (۱۴۰۱). تأثیر مؤلفه‌های عشق و امید بر نگرش خوش‌بینانهٔ عطار باتوجه‌به نظریهٔ مارتین سلیگمن. *ماهنامهٔ جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵(۱۰)، ۳۰۱۸-۳۰۳۱.
https://doi.org/10.30510/psi.2022.292876.1918

داودی‌مقدم، فریده (۱۳۸۸). سبک‌شناسی حکایت شیخ صنعان از دیدگاه تقابل نشانه‌ها. *بهار ادب*، ۲ (۳)، ۶۳-۸۰.
https://www.bahareadab.com/pdf/681.pdf

داودی‌مقدم، فریده (۱۴۰۱). تحلیل ویژگی‌های امیدبخش اسطورهٔ آرش کمانگیر با نگاهی به اصل امید ارنست بلوخ. *مطالعات زبان و ادبیات غنایی*، ۱۲ (۴۲)، ۸-۲۲. https://journals.iau.ir/article_683509.html

دیانی تیلکی، حسن (۱۳۹۴). فیلسوف امید، نگاهی به دیدگاه‌های ارنست بلوخ. *گفتمان الگو*، (۹)، ۳۵-۳۶.
https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2092900/

رسولی، محمدرضا، و کیومرثی، پریسا (۱۳۹۸). بررسی مفهوم عشق از دیدگاه رابرت استرنبرگ در حکایت شیخ صنعان عطار و نمایش‌نامهٔ فانتزی شیخ صنعان محمدحسین میمندی‌نژاد. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۵۴(۱۵)، ۱۰۹-۱۳۳.
https://sanad.iau.ir/journal/jmmlq/Article/664870?jid=664870

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۰). ادبیات عرفانی ایران و ارزش انسانی آن. *دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۸ (۳)، ۱۰۹. https://ensani.ir/fa/article/313484/

سجادی، سیدجعفر (۱۳۷۵)، *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. طهوری.

شعبانی، یحیی (۱۳۹۴). تبیین هستی‌شناسی مفهوم امید از منظر ارنست بلوخ. *سورهٔ اندیشه*، (۸۴)، ۱۲۵-۱۲۷.
https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1225907/

شوالیه، ژان، و گربران، آلن (۱۳۸۵). *فرهنگ نمادها* (سودابه فضایلی، مترجم و محقق). جیحون.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. فردوس.

عطار نیشابوری، فریدالدین ابوحامد محمد (۱۳۸۳). *منطق‌الطیر* (محمدرضا شفیعی کدکنی، مصحح). سخن.

عطار نیشابوری، فریدالدین ابوحامد محمد (۱۳۸۶). *مصیبت‌نامه* (محمدرضا شفیعی کدکنی، مصحح). سخن.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۳). *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار عطار نیشابوری*. دهخدا.

فریدزاده، رائد (۱۳۹۵). تأمل در باب امر ممکن با نگاهی به پیوند میان فلسفه و ادبیات نزد ارنست بلوخ. *شناخت*، ۹(۲)، ۱۸۹-۲۰۰. https://kj.sbu.ac.ir/article_97922.html

کریم‌پسندی، کورس (۱۳۹۲). مفهوم درد از دیدگاه عطار. *عرفان اسلامی*، ۱۰(۳۷)، ۸۱. https://ensani.ir/fa/article/548557/

کریم‌زاده، ابراهیم (۱۴۰۰). نقد حکایت شیخ صنعان عطارنیشابوری بر مبنای نظریهٔ سیستم های پیچیده. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۳(۴)، ۵۱-۳۳. https://doi.org/10.22108/rpll.2021.129356.1925

کمری‌راد، حجت‌الله، بروزیی، رضا، الهامی، شراره، و علوی، رقیه (۱۴۰۲). بررسی عرفانی اخلاق و ارتباط‌های چهارگانه انسانی در حدیقةالحقیقه و منطق‌الطیر. *علمی عرفانی اسلامی*، ۱۹(۷۸)، ۲۹۷-۳۱۵.
https://doi.org/10.2234/erfan.2023.1961700.1967

مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۴). *مثنوی معنوی* (رینولد نیکلسون، مصحح؛ ج. ۶). توس.

نیک‌روز، یوسف (۱۳۸۷). بررسی مفهوم درد در شعر عطار. *کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، ۹(۱۷)، ۲۰۹-۲۴۷.
https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2437.html

هاشمی، سید حسین (۱۴۰۱). بنیان‌های انسان‌شناسانهٔ «روح آرمان شهری» و «اصل امید» در فلسفهٔ ارنست بلوخ [رسالهٔ دکتری، دانشگاه علامه طباطبایی]. https://atu.ac.ir/fa/thesis/2541

References

Attar Neyshaburi. (2004). *Mantiq al-Tayr* [The Conference of the Birds] (M. R. Shafiei-Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian].

Attar Neyshaburi, F. A. H. M. (2007). *Mosibat-nameh* [The Book of Affliction] (M. R. Shafiei-Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian].

Azmodeh, M. (3 June, 2018). Hope is the Basis of the Metaphysics of the World (Why Ernst Bloch is Important for Us) (No. 4104). *Etemd Newspaper*, p. 14. https://www.magiran.com/article/3754000 [In Persian].

Bloch, E. (2022). *Dialectic and hope: Selected essays* (S. Taheri, Trans.). Afkar-e Jadid. [In Persian].

Bloch, E. (1982). *The Spirit of Utopia* (A. A. Nassar, Trans.). Stanford University.

Bloch, E. (1985). *Das Prinzip Hoffnung in fünf Teilen*. Suhrkamp.

Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2006). *Dictionary of symbols* (S. Fazayeli, Trans.). Jeyhoon. [In Persian].

Davoudi-Moghaddam, F. (2009). Stylistic analysis of the tale of Sheikh San'an from the perspective of sign opposition. *Persian Literary Stylistics Quarterly*, *2*(3), 63-80. https://www.bahareadab.com/pdf/681.pdf [In Persian].

Davoudi-Moghaddam, F. (2021). An analysis of the hopeful features of the myth of Arash the Archer with a view to Ernst Bloch's Principle of Hope. *Quarterly of Lyric Language and Literature Studies*, *12*(42), 8-22. https://journals.iau.ir/article_683509.html [In Persian].

Diani-Tilki, H. (2015). The philosopher of hope: A Look at the views of Ernst Bloch. *Discourse of the Model*, (9), 35-36. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2092900/ [In Persian].

Eagleton, T. (2019). *Hope without optimism* (M. Vatankhah & M. Shirbache, Trans.). Gostareh. [In Persian].

Faridzadeh, R. (2016). Reflections on possibility with a look at the relation between philosophy and literature in Bloch's thought. *Shenakht Journal*, *9*(2), 189-200. https://kj.sbu.ac.ir/article_97922.html [In Persian].

Forouzanfar, B. (1974). *Sharh-e Ahval va Naqd va Tahlil-e Asar-e Attar* [Biography and critical analysis of Attar's works]. Dehkhoda. [In Persian].

Hashemi, S. H. (2022). *Anthropological foundations of "Utopian Spirit" and "Principle of Hope" in Ernst Bloch's philosophy* [Ph.D. dissertation, Allameh Tabatabai University]. https://atu.ac.ir/fa/thesis/2541 [In Persian].

Jafari, Z., Hydari-Noori R., & Namvar, H. (2022). The effect of components of love and hope on Attar's optimistic view , considering Martin Seligmen's theory. *Iranian Journal of Political Sociology*, *5*(10), 3018–3031. https://doi.org/10.30510/psi.2022.292876.1918 [In Persian].

Karimpasandi, K. (2013). The concept of pain in Attar's thought. *Islamic Mysticism Quarterly*, *10*(37), 81. https://ensani.ir/fa/article/548557 [In Persian].

Karimzadeh, E. (2021). A critique of Attar's tale of Sheikh San'an based on the theory of complex systems. *Persian Literary Textology*, *13*(4), 33-51. https://doi.org/10.22108/rpll.2021.129356.1925 [In Persian].

Kamriraad, H., Borzouei, R., Elhami, Sh., & Alavi, R. (2022). Mystical ethics and the fourfold human relationships in Hadiqat al-Haqiqa and Mantiq al-Tayr. *Islamic Mysticism Scientific Quarterly*, *19*(78), 297-315. https://doi.org/10.2234/erfan.2023.1961700.1967 [In Persian].

Leach, N. (1997). *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Psychology Press.

Levitas, R. (2010). *The Concept of Utopia*. Peter Lang.

Levy, Z. (1990). Utopia and reality in the philosophy of Ernst Bloch. *Utopian Studies*, *1*(2), 3-12. https://www.jstor.org/stable/20718997

Nikrouz, Y. (1999). An analysis of the concept of pain in Attar's poetry. *Kavoshnameh*, *9*(17), 209-247. https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2437.html [In Persian].

Peters, H. C. (2016). A history of various perspectives on hope and its theoretical issues (M. H. Kermanshahi, Trans.). *Information on Wisdom and Knowledge*, *11*(11), 14-18. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1279795/ [In Persian].

Rasouli, M. R., & Kiyoumarthi, P. (2019). Analysis of the concept of love in Attar's tale of Sheikh San'an and Meymandinejad's fantasy drama. *Mystical and Mythological Literature*, *54*(15), 109-133. https://sanad.iau.ir/journal/jmmlq/Article/664870?jid=664870 [In Persian].

Rumi, J. M. (1995). *Masnavi Ma'navi* (R. Nicholson, Ed.; Vol. 6). Toos. [In Persian].

Safa, Z. (1990). *Tarikh-e Adabiat dar Iran* (History of Persian literature). Ferdows. [In Persian].

Shabani, Y. (2015). Ontology of the concept of hope from Ernst Bloch's perspective. *Soreh-ye Andisheh*, *84*, 125-127. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1225907 [In Persian].

Sajjadi, S. J. (1996). *Farhang-e Estelahat va ta'birat-e 'erfani* (Dictionary of Mystical Terms). Tahouri. [In Persian].

Stratton, P., & Faryamanesh, M. (1386). A glance at the concept of hope in the thoughts of Kant, Bloch, and Marcel'. *Information of Wisdom and Knowledge*, *6*, *66-67*. https://ensani.ir/fa/article/3604 [In Persian].

Wang, W. (2024). The "Ontology of Hope" of Ernst Bloch's Philosophy System. *Scientific and Social Research*, *6*(12), 256-262. http://dx.doi.org/10.26689/ssr.v6i12.8989

Zarrinkoub, A. (1971). Iranian mystical literature and its human value. *Journal of the Faculty of Literature, University of Tehran*, *18*(3), 109. https://ensani.ir/fa/article/313484 [In Persian].